

РОЗДІЛ І. ВИВЧЕННЯ

ОЛЕКСАНДР БЕЛІКОВ

РОМИ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ (1920–1930-ті рр.)

Міжвоєнна доба є дуже важливою та суперечливою сторінкою в історії ромів, які мешкали в радянській Україні. Закінчення Громадянської війни, перемога радянської влади та інші події мали великі наслідки для ромського народу. Роми, бажали вони того чи ні, опинилися в умовах, коли будь-яку відмінність чи інакшість переслідували, коли тоталітарна більшовицька система розпочала перетворювати «найдикіший народ» на активного будівника комунізму, виховуючи «радянську людину». Роми розділили всі лиха та нещастя – голодомори, розкуркулення, колективізацію, репресії – з іншими народами, які проживали в Україні.

Водночас перед ромами відкривалися й нові можливості та перспективи (у сферах освіти, охорони здоров'я, культурного розвитку, суспільно-політичній галузі тощо). У 1920–1930-х рр. радянська влада здійснила перший комплекс заходів щодо ромів, а саме: було прийнято відповідні правові акти; створено ромські колгоспи, промислові артілі, ромську суспільну організацію. Головним завданням радянської влади стосовно ромів було проголошено залучення їх до виробничої праці у промисловості та землеробстві. На жаль, більшість із цих планів залишилися нереалізованими. Друга світова війна знищила й те, що було зроблено.

Мета цього дослідження – проаналізувати процеси, пов’язані з життям ромського населення УСРР у міжвоєнну добу: розглянути питання чисельності ромів, основні напрями державної політики (які рішення приймала верхівка та як їх виконували на місцях) та процеси, які відбувалися всередині ромського середовища, тобто як роми ставилися до подій, як боронили власну ідентичність та життя.

Перша світова війна, революційні події, громадянська війна не сприяли розвитку циганознавства. Однак після встановлення радянської влади та запровадження політики коренізації в Україні склалися сприятливі умови не лише для розвитку національних меншин, а й для їхнього наукового дослідження. Підвищення наукового інтересу до ромського народу відбулося у 1920–1930-х рр. і пов’язане було, насамперед, з іменами таких дослідників, як О. Баранников, О. Германо, Л. Берг, В. Філоненко.

Ім’я індолога, академіка Олексія Петровича Баранникова (1890–1952), автора більш ніж двохсот наукових праць, перекладача, директора Інституту сходознавства в Ленінграді, досі посідає помітне місце не лише у вітчизняному, а й у світовому ромознавстві. Ромською мовою О. Баранников оволодів ще у дитинстві, на Черкащині, й роми завжди перебували в колі його наукових інтересів. Дослідникові належить низка праць, присвячених ромській проблематиці. У статті «Про діалект циган Артемівської округи» (1928) О. Баранников уперше порушує питання про діалекти ромів СРСР, доводить, що не можна говорити про єдиний варіант ромської мови на території країни, обстоює ідею існування різних діалектів (українських, російських тощо) ромів і навіть різних діалектів серед українських ромів. Зокрема, він проводить порівняльно-мовний аналіз діалектів Ізюма та Слов’янська, з одного боку, і Сум – з іншого, на підставі чого доходить висновку про різні шляхи проникнення ромів в Україну (як із півдня, з придунайських областей, так і з півночі). Власні погляди на цю проблему Баранников виніс на розгляд світового ромознавства¹.

Велика праця вченого «Про дослідження циган СРСР» (1929) містить критичний огляд літератури, яка присвячена питанню вивчення ромів, що мешкали на території Радянського Союзу. У ній

¹ Баранников О. П. Про діалект циган Артемівської округи // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – С. 53–61.

також розглядаються основні проблеми історії та культури ромів. Інша наукова праця О. Баранникова «Цигани СРСР» (1931) є загальним оглядом стану, історії, матеріальної та духовної культури ромів Радянського Союзу².

Найбільший інтерес становить праця О. Баранникова «Українські цигани»³ (1931). Автор на підставі ретельного аналізу діалекту українських ромів підтвердив свій висновок, що вони прийшли іншими шляхами, ніж решта ромів СРСР. Баранников стверджував, що українські роми являли собою окрему етнічну групу. Також учений висвітлив головні заняття осілих і кочових ромів; підкреслив, що українські роми дедалі більше зазнають асиміляції з боку українців. Книжка містить багато фольклорних матеріалів і фотографій. Ця праця, попри певний оглядовий характер та деякі фактологічні помилки, й нині має велике значення, надто що інших робіт з історії та етнографії українських циган немає.

Короткі відомості про радянських циган містяться у статті О. Германо (1893–1955), першого у світі професійного циганського письменника, чий дитинство та юність були пов'язані з Україною. Виступав Германо і як публіцист: у своїх статтях він порушував гострі проблеми циганського життя. Вінцем його багаторічної праці стала «Бібліографія про циган. Показчик книг та статей з 1780 до 1930 рр.» (1930). Германо також належить невелика загальна розвідка «Цигани вчора й сьогодні» (1931)⁴.

Відомості про чисельність, розселення та соціально-економічний стан бессарабських ромів є у працях дослідника Л. Берга, присвячених дослідженню населення Бессарабії (1928)⁵.

У 1930 р. було опубліковано працю В. Філоненка, що є одним із небагатьох досліджень кримських циган. Автор поділяє кримських

² *Его же*. Об изучении цыган СССР // *Известия АН СССР*. – VII серия. – 1929. – № 5–6.

³ *Його жс*. Українські цигани. – К.: Всеукраїнська академія наук; Етнографічна комісія; Кабінет нацмен, 1931. – 57 с.

⁴ *Герман А. В.* Библиография о цыганах. Указатель книг и статей с 1780 по 1930 гг. – М., 1930; *Его же*. Цыгане вчера и сегодня. – М.: Учпедгиз, 1931. – 101 с.

⁵ *Берг Л. С.* Бессарабия. Страна – люди – хозяйство. – Петроград, 1918. – 126 с.; *Его же*. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность // Российская Академия Наук. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России. – Петроград, 1928. – № 6. – С. 36–38.

циган на власне циган (рома) та гурбетів, дає коротку характеристику кожній групі (за родом занять, зовнішнім виглядом, способом життя тощо). Праця має тим більшу цінність, якщо врахувати, що пізніших робіт із цієї проблематики донині практично немає⁶.

Отже, міжвоєнний період відіграв важливу роль у розвитку вітчизняного ромознавства. За досить короткий час було створено багато праць, що не втратили наукової цінності й досі. Проте слід згадати, що деякі події ромської історії у тих роботах було висвітлено не лише неповно, а й дуже упереджено. Історичні події проаналізовано у партійному дусі й тому дуже однобічно: усе мало доводити правоту комуністичної національної політики. До того ж багато тем були закритими для науковців (голодомор, репресії тощо).

Тільки наприкінці 1980-х рр. деякі дослідники (у тому числі вихідці з ромської інтелігенції) спробували подолати наявні вади й по-новому поглянути на історію ромів. Зокрема, в історичних працях вчені долали марксистсько-ленінську догматику, намагалися спиратись на досягнення світової наукової думки, розуміючи, що наука не може існувати без творчих контактів, обміну думками й дискусій.

Останніми роками можна зафіксувати намагання комплексного розгляду історії та культури ромів Східної Європи, у тому числі міжвоєнної доби. Прикладами є праця Д.М. Кроу «Історія циган Східної Європи та Росії» (1996)⁷, в якій автор використав документальні джерела, що зберігаються у закордонних наукових установах, колективна монографія російських дослідників «Історія циган – новий погляд» (2000)⁸, дослідження сторінок історії Всеросійського циганського союзу (ВСЦ) Б. О'Кіфі⁹.

Дослідник М. Бессонов присвятив кілька розвідок репресіям проти ромів у 1930-х рр. у Радянському Союзі, використовуючи

⁶ Филоненко А. В. Крымские цыгане // *Записки Коллегии востоковедов.* – 1930. – Т. V. – С. 329–342.

⁷ Crowe D. M. *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia.* – N.Y.: St. Martin's Griffin, 1996. – XVII. – 517 p.

⁸ Деметер Н., Бессонов Н., Кутенков В. *История цыган – новый взгляд.* – Воронеж: ИПФ «Воронеж», 2000. – 336 с.

⁹ O'Keefe B. "Backward Gypsies", *Soviet Citizens: The All-Russian Gypsy Union, 1925–28* // *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History.* – 2011. – Vol. 11, No. 2. – P. 283–312.

архівні дані НКВС, спогади свідків-ромів¹⁰. Російський історик М. Бугай досліджував історію радянських циган 1930–1960-х рр., у тому числі колгоспний рух серед українських ромів¹¹. Цього ж періоду торкалися у своїх працях дослідники О. Беліков¹² та Н. Зіневич¹³. Окремий розділ (лекція 3) присвячено ромам Радянського Союзу (до 1938 р.) у курсі лекцій «Цигани в Східній Європі» болгарських дослідників О. Марушіакової та В. Попова¹⁴.

Отже, останній період ромської історіографії виявляється дуже плідним, саме в цей час було створено низку наукових праць з питань ромської історії міжвоєнної доби. Проте цю проблематику не можна вважати вичерпаною, навпаки, аналіз історіографії засвідчує, що подальші дослідження є своєчасними й доцільними.

Джерельна база цього дослідження складається з таких груп:

1. Радянські офіційні державні документи, що склали законодавчу базу й визначали напрями діяльності місцевих органів влади у роботі як з національними меншинами взагалі, так і з ромами зокрема. Частину цих документів надруковано, але значна кількість документів державних органів влади ще й досі залишається неопублікованою й зберігається в архівах. Інтерес становлять постанова ВУЦВК УСРР щодо землеустрою циган і заходів сприяння переходу циган-кочовиків на осілість від 23 лютого 1927 р.¹⁵,

¹⁰ Бессонов Н. В. Цыгане: годы ссылки и побегов // 30 октября. – 2002. – № 26; Его же. Цыгане под сенью рубиновых звезд // Там же. – 2002. – № 22.

¹¹ Бугай Н. Ф. Забытые страницы жизни сообщества цыган в Союзе ССР: 1930–1960-е годы // Приволжский научный вестник. Научно-практический журнал. – 2015. – № 7 (47). – С. 46–65.

¹² Беліков А. В. Экономическое положение украинских цыган в 1917–1930 гг. // Материалы региональной научно-практической конференции. – Донецк, 1997. – С. 34–35; Його ж. З історії циганського населення Донбасу // Нові сторінки історії Донбасу. Книга 7. – Донецьк, 1999. – С. 261–268; Беліков О. В., Масальський В. І. Освіта циганського населення України: історичний екскурс і сучасність // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 1.

¹³ Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // УДЖ. – 2001. – № 1. – С. 40–52; Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К.: Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – 18 с.

¹⁴ Марушіакова Е., Попов В. Цигани в Източна Европа. Курс лекции. – София: Парадигма, 2012. – С. 73–97.

¹⁵ Витяг з протоколу 77/277 засідання Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, м. Харків, 23 лютого 1927 р. // Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-2, п. 1, спр. 759, арк. 128.

а також «Інструкція про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси» й «Заходи сприяння до переходу кочових циган до трудового осілого життя» Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) від 2 вересня 1927 р.¹⁶

2. Матеріали діловодної документації вищих і нижчих інстанцій. Особливий інтерес становлять матеріали фонду ЦКНМ при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (1923–1932 рр.) (ф. 413) у ЦДАВОУ, де зібрано документи про роботу серед національних меншин, постанови, протоколи, листування щодо залучення циган до землеробства, створення циганських колгоспів тощо¹⁷.

3. Матеріали статистики. Найважливішими серед статистичних джерел є ревізії та переписи населення – Всесоюзний перепис міського населення 1923 р. та Всесоюзний перепис населення у 1926 р.¹⁸ Щодо достовірності даних Всесоюзного перепису 1939 р. дослідники мають великі сумніви, оскільки радянські демографи були змушені підтвердити проголошену на XVIII з'їзді ВКП(б) (ще до підбиття підсумків перепису) тезу Й. Сталіна про 170-мільйонне населення СРСР¹⁹.

¹⁶ Інструкція про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси // ДАДО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 759, арк. 104, 127; Заходи сприяння до переходу кочових циган до трудового осілого життя ЦКНМ від 2 вересня 1927 р. // ДАДО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 759, арк. 126.

¹⁷ Доповідь «Про переселення нацменшостей на Україні» та постанова ЦКНМ по доповіді наркомземправ (1930) // Центральний державний архів органів вищої влади України (далі – ЦДАВО), ф. 413, оп. 1, спр. 527, арк. 2–7; «Нацменшості УСРР до XII роковини Жовтня» // Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 452, арк. 85; Проект постанови ЦКНМ про прискорення залучення малокількісних нац. меншостей (асірійців та циган) до землеробства // Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 548, арк. 39; Лист голови ЦКНМ від 6 вересня 1929 р. «О созыве Всеукраинской конференции трудящихся цыган в ноябре 1929 г.» // ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 84, арк. 109.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. – Выпуск IV: Народность и родной язык населения СССР. – М.: Издание ЦСУ СССР, 1928. – С. 6.

¹⁹ *Тольц М. С.* Перепись, приговоренная к забвению // Семья и семейная политика / Под ред. А. Г. Вишневого. – М.: ИСЭПН АН СССР, 1991. – С. 161–178.

4. Матеріали періодики. Радянська преса приділяла особливу увагу ромам під час урядових кампаній коренізації та залучення ромів до праці у 1920–1930-х рр.

Перша спроба видавати ромські часописи – «Романі зоря» («Циганська зоря») та «Нево дром» («Новий шлях») – відбулася у 1920-ті рр. у Москві. Ці видання друкувалися ромською мовою й, попри політичну заангажованість, містили цінні відомості щодо історії, культури, побуту ромів, важкого стану ромських жінок, матеріали загальнополітичного характеру, практичні поради.

5. Мемуари драматурга та письменника І. Ром-Лебедева (1990), О. Деметер-Чарської (1998). Особливо важливими у дослідженні цього періоду є нариси про долю українських ромів у 1932–1933 рр. ромського письменника та громадського діяча В. Бамбули²⁰.

Зазначимо, що останніми роками відбувається процес розширення джерельної бази (розтаємнення багатьох документів, «відкриття» зачинених фондів, цифрова обробка усних свідчень свідків тощо).

У 1920-х рр. в Україні кочових циган було небагато. Улітку в Україні кочували роми з великоруських округ, найчастіше кримські, бессарабські, а також табори іноземних ромів (з Польщі, Німеччини, Австро-Угорщини, Румунії), які опинилися на українських землях під час Першої світової війни.

29 листопада 1926 р. до ЦКНМ при ВУЦВК надійшов лист з Наркомату внутрішніх справ. У листі йшлося, зокрема, про закордонних ромів, які перебували на території УСРР. *«Група сербів у Кам'янецькій окрузі є цигани, хоч вони й ображаються, коли їх назвати циганами. Чи вони можуть виїхати за кордон? На це питання треба відповісти негативно. НКВС з радістю дав би їм дозвіл на виїзд за кордон. Але майже безнадійно сподіватися, щоб яка-небудь держава дала їм дозвіл на в'їзд, тим більше, що у них нема ніяких національних документів; окрім того, яка держава згодиться прийняти їх до себе. Декілька таких груп зверталось кілька разів до НКВС та до Окрадмінвідділів в Одесі і в інших*

²⁰ Ром-Лебедев И. От цыганского хора к театру «Ромэн». – М.: Искусство, 1990. – 271 с.; Деметер-Чарская О. Наша жизнь в России. Ol'ga Demeter-Charskaya. Amaro trayo ande Russiya / Red. prof. G. S. Demeter. – М., 1998; Бамбула В. Циганська доля – що вітер в полі. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 63 с.

містах з проханням дати їм дозвіл на виїзд за кордон та дати допомогу і безплатний проїзд. Їм було сказано, що їм буде дано дозвіл на виїзд за кордон, якщо вони подадуть національні документи, або хоч би дозвіл на в'їзд до чужоземних держав. Після того вони відходили, але нацдокументів або дозволів на в'їзд до чужоземних держав не приносили. В листі Кам'янецького Окрвиконкому до ЦКНМ написано, що як-будто би Волинський ОВК надіслав зазначену групу сербів до Кам'яця. Адмінвідділ НКВЧ гадає, що такі відомості неправдиві та що група сербів заявила так Кам'янецькому Окрвиконкомові через те, щоб оправдати свій проїзд до Кам'яця»²¹.

У 1928 р. О. Баранников зафіксував пересування ромів із Бессарабії, Угорщини, Сербії, які перейшли кордони у часи революції. Вчений зазначив, що ці кочові роми – елемент тимчасовий, вони здебільшого вже не кочували конями, а їздили поїздами і з територією України були пов'язані не дуже міцно. Вони іноді довго жили у великих містах – у Харкові, Києві тощо, а якщо й шли до села, то тільки на ярмарки або щоб поворожити жінкам²².

У серпні 1929 р. з Дніпропетровщини до НКВС з листом звернувся завідувач окрадмінвідділу знов стосовно ромів – румунських підданих: «До ОАВ звернулось 13 осіб, що заявили себе румунсько-підданими (румунські цигани). Вони нацдокументів не мають належно оформлених. А представили до ОАВ старий румунський документ виданий ще в 1910 році. З початку революції вони не заявляли себе румунсько-підданими і в свій час свого громадянства не оптували. Тепер же, бажуючи виїхати в Персію для одержання там нацдокументів, звернулися до ОАВ, аби одержати візу... при погодженні цього питання виникло непорозуміння в тому, що згідно з положенням ОАВ має право видавати такі посвідки (по ф.2) і такі навіть було заготовлено, але відповідний орган заперечує по тій причині, що данні особи 19 років не турбувались про своє підданство, а тепер, коли потребувалось виїжджати за кордон – то заявляють себе румунсько-підданими. На цій підвалині відповідний орган гадає, що цих осіб слід рахувати українськими громадянами й посвідок по ф.2 не видавати. Просимо в найкоротший час повідомити чи слід цим циганам (румунсько-підданим) видавати по-

²¹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 4, арк. 165, 165 зв.

²² Баранников О. П. Українські цигани... – С. 12.

свідки по ф.2; якщо законно посвідки ці видавати, то чи можна і в майбутньому видавати візу на виїзд за кордон в Персію цим особам лише на підставі того нацдокументу, виданого на батька сім'ї, що тепер уже вмер, ще в 1910 р. в Румунії»²³.

Більшість українських ромів (сервів і влахів) у 1920–1930 рр. в УСРР жили осіло по 40–50 дворів, у містах, здебільшого у степових регіонах, де більш жваво йшла торгівля конями. Меншими групами жили цигани по селах²⁴. За даними Всесоюзного перепису 1926 р., на території УСРР налічувалося 13 578 ромів, загалом у Радянському Союзі – 61 229 ромів²⁵.

Однак матеріали перепису не завжди відповідали реальному становищу. Наприклад, ромів у Криму нарахували 649 осіб, тоді як у 1921 р. їх було 3 076²⁶. Часто під час перепису ромів зовсім не враховували або ж записували до інших етносів. Приміром, у Сімферополі тільки 8 осіб назвали себе циганами, натомість за приблизними підрахунками дослідника В. Філоненка у Криму проживали 25–30 тисяч циган (тільки у Сімферополі – більш як 4 тисячі)²⁷.

Представник ВСЦ в Україні М. Бізев у доповідній звертав увагу, що 30 червня 1926 р. він отримав від сумського окружного статистичного бюро звірку, за якою у Сумській окрузі проживали 128 ромів. Фактично у Сумській окрузі М. Бізев нарахував близько 100 родин ромів (500 осіб). «Отак будуть Вам даватись справи от всіх країв», – підкреслив він²⁸.

Наступні великі зміни у чисельності ромів України відбулися у 1939–1940 рр., коли до складу УРСР приєднали західні та південно-західні території разом із ромським населенням. Проте кількісний підрахунок зроблено не було, а Друга світова війна кардинально змінила ситуацію.

У літературі радянської доби можна прочитати, що роми сприйняли Жовтневу революцію 1917 р. з радістю. Ідеї соціалізму були їм відповідали обцинному устрою табору, і зміни пішли ромам

²³ ЦДАВО, ф. 5, оп 5, спр. 225, арк. 19.

²⁴ Баранников О. П. Українські цигани... – С. 24.

²⁵ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г... – С. 6.

²⁶ Філоненко А. В. Крымские цыгане... – С. 331.

²⁷ Там же. – С. 332.

²⁸ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 346, арк. 109.

на благо. Так, частина ромів-бідняків підтримала революцію. Але насправді революція ускладнила становище ромів, позаяк зруйнувала усталену структуру їхнього життєзабезпечення. Падіння рівня життя корінного населення вдарило по доходах від циганських промислів. Крім того, життєві пріоритети ромів суперечили програмним цілям більшовиків. Це визнавала навіть радянська преса; зокрема, газета «Крестьянская правда» у 1928 р. писала: *«Заняття, побут, лад життя циган цілковито суперечать основам нашого соціалістичного суспільства. Експлуататорський і спекулянтський устрій при цараті був більш сприятливим для діяльності циган. Хоча революція принесла циганам покращання їхнього правового стану, але вона боліче вдарила по їхніх джерелах існування...»*²⁹.

Роми не бачили нічого поганого у наявності заможних верств населення, навпаки, саме наявність багатих робила їхні промисли прибутковими. Крім того, такі заняття, як торгівля, менджування кіньми, ворожіння тощо, роми вважали не менш важливими, ніж виробничу працю. Першими постраждали заможні роми – цигани-торговці, землевласники, господарі, які втратили власність. Втрачали джерело існування й міські роми-музики (зачинялися ресторани, зникали заможні клієнти). Роми не почали зі зброєю в руках захищатися: через свою ментальність, яка ставить життя вище за будь-яке майно, роми лишили майно, яке накопичували поколіннями, та пішли кочувати. Але й кочові табори в умовах суцільного зубожіння населення не могли вже себе прогодувати й вимушені були шукати нові засоби існування.

Однак ще у 1920-х рр. в Україні було чимало заможних ромів, що жили «наче справжні купці», мали наймитів. Коли посилювалися заходи боротьби з приватною торгівлею, становище цих циган похитнулося, їм залишилося лише посередництво між покупцем і продавцем коней³⁰.

У передвоєнний період радянська влада здійснила комплекс заходів щодо ромів, який передбачав прийняття правових актів; створення циганських колгоспів та промислових артілей, циганської суспільної організації тощо. Головним завданням радянської влади

²⁹ *Крестьянская правда (Луга)*. – 1928. – 13 нояб.

³⁰ *Баранников О. П.* Українські цигани... – С. 33.

стосовно ромів було проголошено залучення їх до виробничої праці у промисловості та землеробстві³¹.

З прийняттям ЦВК СРСР 1 жовтня 1926 р. постанови «Про заходи щодо сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя», такі процеси активізувалися скрізь у країні. В УСРР ще у червні 1926 р. влада відреагувала на лист голови проскурівського ДПУ від 11 травня 1926 р. до ДПУ УСРР про стан ромів, які мешкали у Вовковинецькому районі Проскурівської округи. У листі йдеться про 32 родини осілих ромів (160 осіб), що мешкають у лісі, виробляють із деревини ложки і «*протягом десятків років експлуатуються місцевими кулаками, які заробляють на них великі гроші*». З часом місцева влада спромоглася відвести ромам 40 десятин землі, на якій вони викопали землянки й там мешкали. «*Грязь, вогкість, холод і голод ведуть до звиродніння цієї групи населення. Достатньо буде вказати, що на всі 32 родини є тільки 2 пари чобіт при тому, що зимового одягу взагалі немає – це вже у достатньої мірі характеризує їхній стан... в землянках розвелася маса чорних тарганів, які буквально з'їдають тіла дітей, більша частина яких, завдяки цьому, не має волосся на голові*», – пише голова. Далі вказує, що після надання землі ромам, місцеве населення змінило ставлення до циган: якщо раніше підтримували, то «*зараз відповідають: вам дала Радянська влада землю, так жерте її*». Зусиллями РВК та ОВК вдалося надати 64 куб. лісу для побудови хат, однак грошей у ромів не було, щоб навіть вивезти цей ліс, не кажучи про будівництво.

Автор вказує, що «*незважаючи на вкрай важке становище, вказана група циганів відрізняється чесністю і за весь час їхнього перебування (близько 100 років), не було навіть випадку дрібної крадіжки. В той же час не можна не відзначити серед них існуючого революційного настрою і тяги до навчання (всі безписемні), що для них доки на жаль є нездійсненим*». Закінчується лист проханням терміново відреагувати й надати допомогу від уряду, надіслати спеціальну комісію для обстеження цього селища³².

24 червня 1926 р. це питання розглядали на закритій нараді ЦКНМ при ВЦВК. Тоді ж було вирішено провести роботу з вияв-

³¹ Пільги циганам при оселенні на колфондах // *Вісті ВУЦВК*. – 1928. – № 166 (18 лип.); Налагодити обслуговування осілих циган // *Там само*. – 6 грудня; Зорін В. Цигани на Україні // *Комуніст*. – Харків, 1927. – 15 черв.

³² ЦДАВО, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 4, 5.

лення земельного фонду для оселення ромів та надання їм матеріальної допомоги (мова йшла про переговори з Наркомземом та Наркомфіном). Зважаючи на вкрай важкий стан 32 ромських родин (150 осіб), що мешкали в Вовковинецькому районі Проскурівської округи, вирішили просити Президію ВЦВК дати вказівки відповідним органам про негайне надання допомоги цим родинам, а також почати у спішному порядку виявляти ромів, які проживають на території України. Причому, оскільки значна частина циган має кочовий образ життя й окружні бюро нацменшин (ОБНМ) не можуть їх виявити, запропонувати представникові ВСЦ тов. Бізеву допомогти ОБНМ у виявленні кочових циган, для чого Президія ВЦВК асигнувала 150 карбованців³³.

23 лютого 1927 р. ВУЦВК УРСР прийняв постанову щодо землеустрою ромів і заходів сприяння переходу ромів-кочовиків на осілість³⁴.

Для виконання постанови було розроблено «Інструкцію про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси». Серед заходів були облік циган, скликання нарад циганського населення. Було виокремлено головні напрями залучення циган у «трудові процеси»: сільське господарство, кустарні артілі, промисловість³⁵. Кредити мали надавати тільки колективам. Виділяли кошти й земельні ділянки під забудови, відкриття торговельних помешкань, кустарне виробництво. Житлоспілки мали допомагати ромам одержати житло в кооперативних будівлях³⁶.

За даними ЦКНМ, уже у 1927 р. цигани Запорозької, Криворізької та Маріупольської округ отримали землю й почали працювати. Прилуцька окружна рада повідомила, що з 40 ромських родин 18 бажають зайнятись хліборобством.

Зміни у господарюванні, що принесла колективізація, а також нестача металу та палива, перетворення колгоспних кузень на ремонтно-механічні майстерні, брак коней у селян посилили занепад традиційного циганського господарства.

³³ Там само, спр. 7, арк. 86.

³⁴ ДАДО, ф. Р. 2, оп. 1, спр. 759, арк. 128.

³⁵ Там само, ф. Р. 279, оп. 1, спр. 759, арк. 37.

³⁶ Там само, арк. 127–128.

У 1929–1931 рр. ЦКНМ при ВУЦВК регулярно розглядав питання втягнення ромів до землеробства. Отже, адміністративно-організаційні заходи місцевих органів влади не мали великого успіху. Кочові роми здебільшого погоджувались на цей захід дуже неохоче. Осілі роми говорили про кочових: *«Темний народ. Вони нас осілих не люблять. Коли ми їх звемо на землю, вони не вірять, сміються... деякі кричать: собаці сіна дати хочуть»*³⁷.

Проте перші циганські колгоспи було створено. Зокрема, у 1928 р. під Запоріжжям було організовано сільськогосподарський колектив ромів із 10 родин (55 осіб), якому надали 196 гектарів землі³⁸. Станом на 1 січня 1930 р. в Україні існувало дев'ять ромських колгоспів, які об'єднали 173 родини: три колгоспи у Мелітопольському окрузі, два у Криворізькому, по одному в Херсонському, Першотравневому, Маріупольському та Одеському. У січні 1931 р. було створено колгосп «Трудовий нацмен» (на Правобережжі). У 1935–1937 рр. у с. Юленці на Київщині – колгосп ім. Постишева (керував ним М. Сандуленко, засновник відомого музичного роду Сандуленків). У 1936 р. у Лозівському районі Харківської області було створено ромський колгосп ім. Димитрова.

Плинність ромських кадрів у колгоспах наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. була дуже високою. Більшість ромів не мала навіть навичок сільськогосподарської праці. Дуже показовою є розповідь рома І. С. Пихви про надання у 1928 р. ромам землі коло села Пантаївки: *«Почали обробляти поле, поробили днів два. Робить нічого не вміють. Вийшли в поле і співають і танцюють, а робити не хочуть... Тих, що вміють робить на землі як селяни, небагато, цигани розійшлися»*³⁹. Часто влада переводила напівзруйновані ромські колгоспи до інших, нециганських або організувала господарства з ромів і татар, ромів і українців. Це спричиняло міжнаціональні чвари. Наприклад, один з українських колгоспів перед об'єднанням із ромським висунув умови: щоб цигани не їздили по ярмаркам; щоб до них не приїздили родичі; щоб цигани не дралися. Такі колгоспи дуже скоро розпадалися.

Колгоспна система суперечила ромському укладу. Вона передбачала насильне прикріплення до землі, табірний строк за втечу

³⁷ Мар С. Цыганский узел // *Красная газета*. – 1928. – № 23 (24 августа).

³⁸ Цыганский колхоз // *Экономическая жизнь*. – 1928. – 26 мая.

³⁹ Баранников О. П. Українські цигани... – С. 53–54.

або за невиконання завдання тощо. Однак преса того часу описує великий ентузіазм з боку ромів: численні ходаки йшли до місцевих органів влади, на ромських зібраннях проголошували «Дайте землю!». Відомо, що 11 січня 1930 р. до Сталінської міської ради звернулася група ромів (30 родин) із усним проханням «виділити землю на пісках». У січні 1933 р. до Сталінської міської ради звернулися 95 ромів із заявою, в якій висловлювали бажання організувати колгосп. Цей документ відображає дух доби (стиль документа збережено): *«А мы у советский республике живемо и так защищали наши некоторые товарищи у рядах Красной Армии, так вы не можете лишить нас из-за кнута права голоса. Так вот мы просимо маса нацменів циган встановити нам право избрания голосов и выдать нам землю и организовать коллектив чтобы работали мы как все пролетариаты»*⁴⁰.

Пояснення цього феномена є простим: роми бажали отримати грошову допомогу. Як свідчить «Доповідь про переселення нацменшостей на Україні» 1928 р., норма кредитування циган становила 500 рублів на родину. Після її отримання багато «колгоспників», зазвичай, зникало. Разом з тим частина ромів справді робила спробу організувати життя на нових началах. Якщо у 1932 р. було лише 25 ромських колгоспів, то до 1938 р. було створено вже 52. Проте загальна кількість колгоспників не перевищувала п'яти відсотків від загальної кількості ромів.

Поширювалася також індивідуальна трудова діяльність ромів. ЦКНМ подав до Ради народних комісарів проект відповідних заходів, що передбачав «втягати ромів до трудколективів, ромів-підлітків посилати на навчання до кустарів, утворювати кустарні промислові артілі та в плановому порядку постачати їм кредити й сировину». У різних містах роми пішли на промислові підприємства або утворили артілі з ремонту котлів та посуду, ковальські тощо. У Харкові у 1928 р. було організовано артіль ромів-лудильників і котлярів. У місті Сталіно в жовтні 1933 р. при Металпромсоюзу діяла промислова артіль із 26 родин келдерарів для вироблення посуду. Деяка кількість циган влаштувалися на підприємства та об'єкти народного господарства⁴¹.

⁴⁰ ДАДО, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 1024, арк. 15.

⁴¹ Там само, арк. 48–50.

Влада, втім, констатувала, що «облік та звітність у циганських артілях пущені на самоплив», «готова продукція збувається у приватному порядку», «в артілях взагалі не ведеться політично-просвітня робота». Спроби виправити ці «недоліки» й призвели до того, що артілі почали розпадатися.

У 1926 р. у Москві було створено Всеросійську спілку циган – з метою об'єднання ромів, захисту їхніх інтересів, підйому культурного рівня, взаємодопомоги. За діяльністю спілки спостерігав НКВС. За планом роботи ЦКНМ при ВУЦВК УСРР серед малочисельних національностей у 1926–1927 рр. передбачалося налагодити зв'язок із Всеросійською спілкою циган. Однак роми в Україні поставилися з підозрою до цієї організації. Її емісари, які були послані в Україну, не знайшли спільної мови з місцевими ромами. Навіть дійшло до сутичок, після чого роботу спілки в Україні згорнули.

Певним досягненням було створення у 1926 р. ромської писемності на основі кирилиці. Упродовж 1927–1930 рр. видали букварі для загальноосвітніх шкіл, а також п'ять книжок бібліотечки для читання ромською мовою (праці В. Леніна, Й. Сталіна, матеріали ВКП(б), антирелігійна література, підручники з арифметики та ромської мови). У 1927–1932 рр. виходили громадсько-політичні та літературні часописи «Романі зоря» та «Нево дром». У 1929 р. при Нацбюро Всесоюзного товариства пролетарських письменників організували групу письменників-ромів, яку в 1932 р. було перетворено на ромську секцію Московської асоціації пролетарських письменників. Проте станом на 1929 р. серед ромів України писемних було лише вісім відсотків.

У щорічній доповіді ЦКНМ при ВУЦВК УСРР «Про стан нацменроботи на Україні та її перспективи» констатувалося, що у 1930 р. стосовно ромів проведено велику роботу в галузі народної освіти, однак бракує підручників та літератури циганською мовою. У 1937/38 навчальному році в Одеській області навчалися 39 учнів у школі з російською та ромською мовами викладання.

Велику роль у становленні ромського мистецтва відіграв театр «Ромен», який було створено у 1931 р. У 1934 р. відбулися гастролі театру в Україні. Відомо, що ромські виконавці виступили перед будівельниками Харківської ТЕЦ. У 1935 р. у м. Остер зняли фільм «Останній табір».

Проте політику сприяння розвитку національних культур недовзі згорнули. Остаточний крок у ліквідації освітніх закладів для національних меншин України було зроблено протоколом № 20 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні». У серпні цю директиву було втілено в життя – усі вказані класи реорганізовано «як шкідливі, які ізолюють дітей від радянського життя». З 1939 р. видання літератури ромською мовою припинилося. Офіційно заборони не було, однак створені умови унеможлилювали видання літератури рідною мовою. Національні редакції при видавництвах у Москві було ліквідовано, а їхні функції передано з центру на місця. Однак республіки не мали для цього належної бази.

Не минули ромів і політичні репресії 1930-х рр. Традиційно аполітичних кочовиків заарештовували й засуджували за такими статтями: бродяжництво, контрреволюція, шпигунство, шкідництво, скупка валюти тощо. Однією з причин репресій була зацікавленість державних органів у вилученні матеріальних цінностей. Першими постраждали представники найзаможніших ромів, які мали зовнішні ознаки багатства (золоте намисто, сережки, браслети, срібні та золоті монети у волоссі жінок). До слова, звинувачення у скуповуванні валюти ґрунтувалися на тому факті, що роми робили намисто з талерів, дукатів тощо.

У 1929 р. було розгромлено Спілку циган. Членів ромської артілі «Румунський іноземець» відправили до таборів як ворогів народу. Дід циганолога Л. Черенкова сидів у таборі спочатку як польський шпигун (бо володів польською мовою), а потім як японський та німецький. За статтею 58 Карного кодексу сиділи роми – колишні піддані Австро-Угорщини, які приїхали до Росії напередодні революції та не здогадалися «загубити» австро-угорські паспорти⁴². Нерідко ромів засуджували до тюремного ув'язнення та вислання до Сибіру за повернення до кочового життя. Зокрема, у середині 1930-х рр. було заарештовано келдерарський табір, який кочував Україною. Людей у літню спеку набили до теплушок й повезли до Сибіру. У дорозі половина людей вмерла. Решту кинули у тайзі. З трьохсот осіб вижили менше ніж двадцять.

Трагедією ромського народу став Голодомор 1932–1933 рр. Осілі роми розділили долю багатьох українців⁴³. Ромів, які тікали від

⁴² Я, Лев Черенков, цыган... // *Союз*. – 1990. – № 42 (октяб.). – С. 19.

⁴³ *Бамбула В.* Циганська доля...

голоду, за наказом Л. Берії розстрілювали. 27 грудня 1932 р. ввели прописку громадян, яка давала змогу отримати продовольчі картки. Прописатися у великих містах (Москва, Київ, Одеса, Харків тощо), в яких було краще постачання продуктів, ромам було майже неможливо. На вокзалах і ринках проводили облави. У 1933 р. десятки таборів сервів, влахів, кишинівців і кримських циган змогли пробитися до великих міст. Цей рік ознаменувався наймасштабнішими каральними акціями – влітку пройшли масові арешти у Москві, Києві та Ленінграді і депортації до Сибіру⁴⁴. Тільки з Москви з 23 червня по 3 липня було депортовано 5470 циган. Лише частка кримських циган змогла влаштуватися на будівництво московського метро й вціліла.

Наприкінці 1930-х рр. ромів почали арештовувати не таборами, а поодинці, направляти не на заслання, а в табори як «соціально-небезпечні елементи»⁴⁵. Зокрема, у 1937 р. поблизу Черкас під час облав на табори усіх, хто не встиг заховатися, ув'язнили; рома Костеште арештували за те, що він не пустив дітей до школи. У серпні цього ж року в Оржиці (Полтавщина) буцімто за крадіжку зерна заарештували п'ятьох ромів⁴⁶. У селищі-таборі «Тайга» біля Новосибірська було 340 родин (1800 осіб) ромів, і кількість ця збільшувалася внаслідок облав, які проводили в Білорусі, Молдавії і Україні⁴⁷.

У 1937 р. був розстріляний талановитий ромський письменник Володимир Зорін (Веля Пашун), член ВКП(б) з 1919 р., кореспондент харківської газети «Вісті», лауреат першої премії літературного конкурсу, проведеного Наркоматом освіти України⁴⁸.

Деякі дослідники вважають, що напередодні війни були розстріляні сотні ромів і щонайменше 10 тисяч стали жертвами депортацій⁴⁹. Власне, це стало причиною приховування ромами власної національної належності.

⁴⁴ Бессонов Н. Цыгане под сенью рубиновых звезд: <http://gypsy-life.net/history06.htm>.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Бамбула В. Циганська доля... – С. 13.

⁴⁷ Бессонов Н. Цыгане под сенью рубиновых звезд...

⁴⁸ Келар С. Від витоків до сьогодення (Циганська література в європейському контексті) // *Сучасність*. – 1996. – № 2. – С. 131.

⁴⁹ Бессонов Н. Цыгане: годы ссылок и побегов // 30 октября. – 2002. – № 26. – С. 10.

Отже, період 1920–1930-х рр. в історії ромів України не можна оцінювати однозначно – він мав як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, радянський уряд ужив низку заходів, спрямованих на оселення та «окультурення» ромів, а саме: було прийнято відповідні правові акти, створено ромські колективні господарства та промислові артілі. Головним завданням радянської влади було проголошено залучення ромів до виробничої праці у землеробстві та промисловості. При цьому влада активно йшла до своєї мети: ідеологічно обробляла ромську молодь, залучала ромів до соціалістичного будівництва. Владі роми були потрібні, оскільки давали можливість показати світу приклад, як «дикий» народ перетворився і заново народився під впливом ідей соціалізму. Водночас владі роми шкодили – вільними переміщеннями, приватно-підприємницькими засадами своєї діяльності та дрібнотоварними стосунками у своєму середовищі, збереженням власної ідентичності і небажанням перетворюватися на «радянську людину».

З іншого боку, ромський народ отримав реальну можливість розімкнути коло професійно-кастової обмеженості, приєднатися до цивілізації та культури, піднести власну самосвідомість і національну гідність – передусім завдяки освіті, сприятливим умовам для розвитку ромської мови та культури, створенню власних громадських структур, залученню активних ромів (комсомольців, комуністів) до суспільного життя в країні.

На жаль, політику коренізації дуже скоро згорнули, і всі ці можливості було втрачено. Політика радянської влади вирізнялася непослідовністю: спочатку всі ромські проблеми намагалися вирішити суто в руслі переселенської політики (передусім до сільських районів). Не враховували ромську специфіку, і тому запропоновані заходи роми часто сприймали вороже. Було багато декларативних дій – акти проголошувалися, проте нічим не підкріплювалися. Цю політику поступово трансформували, враховували помилки та недоліки, але занадто повільно. Особливим важелем у цій політиці став Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та репресивні заходи. Роми залишалися заручниками тоталітарної системи, й попереду на них чекали ще більші біди та потрясіння.